

*І.А. САЛО, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інститут садівництва НААН*

Еволюція вітчизняного ринку плодів від кінця XIX і до початку XXI ст.

Постановка проблеми. Після проголошення України незалежною державою та становлення її на шлях ринкової економіки увага багатьох учених зосередилася на вивченні проблем формування, функціонування й розвитку продовольчого ринку і ринків окремих продуктів харчування, зокрема плодів. Важливість цих досліджень, передусім, зумовлюється низьким рівнем забезпечення потреб населення плодовою продукцією через звуження пропозиції промислового сектору, низький платоспроможний попит та нерозвинену інфраструктуру ринку. Майже поза увагою залишився історичний досвід розвитку ринкових відносин у садівництві часів капіталізму Російської імперії та Нової економічної політики уряду Радянської влади. На нашу думку, є необхідність переосмислити виникнення та порівняти проблеми розвитку вітчизняного ринку плодів минулого й сьогодення. Адже, як переконує досвід, без минулого немає майбутнього, що особливо важливо враховувати при дослідженні питань становлення будь-якого типу економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про розвиток садівництва, виникнення й поширення промислової торгівлі плодами в деяких регіонах України, зокрема в Криму, на півдні та Поділлі, де намітилася певна спеціалізація у вирощуванні окремих культур і сортів, йдеться у наукових працях учених минулого століття та сучасності: Л.П. Симиренка [8], П.Г. Шитта [10], Д.Ф. Чухна [9], В.В. Юрчишина [11], О.М. Шестопаля [3], П.Ф. Дуброви [2], В.А. Колесникова [5], В.А. Рульєва [3] й ін. Однак залишається актуальним питання становлення та розвитку вітчизняного ринку

плодів у різні історичні віхи з погляду взаємозв'язку минулого й сучасності.

Мета статті – розкрити особливості функціонування та еволюції вітчизняного ринку плодів кінця XIX – початку XXI ст.

Виклад основних результатів дослідження. Розвиток садівництва, як згадує грецький історик Геродот у своїх працях, у південних районах нинішньої України розпочався ще у V ст. до н.е., а за іншими твердженнями – за часів Київської Русі – у IX–XI ст. [5]. Однак про промислове садівництво, формування товарних партій плодів великими господарствами і про торгівлю ними мову можна вести лише з розвитком капіталізму в Російській імперії наприкінці XIX ст. Для поглибленої характеристики ринкоутворювальних процесів у садівництві їхню історичну еволюцію можна умовно поділити на п'ять етапів:

1. Ринок плодів у період до початку Першої світової війни 1914 року та дореволюційний – до 1917 року.
2. Післявоєнний період до Великої Вітчизняної війни – 1923–1941 роки.
3. Післявоєнний період – 1945–1990 роки.
4. Період першого десятиріччя незалежної України – 1991–2000 роки.
5. Сучасний ринок плодів – від 2000 року і до теперішнього часу.

Перший етап. З першої половини I тисячоліття в Україні до скасування кріпосного права існувало три форми власності на землю [1, с. 28]: велика приватна власність (князів, церков, козацької старшини, поміщиків, панів тощо), дрібна приватна власність селян і колективна власність на землю сімейних, часткових і територіальних общин, де кількість земель періодично перерозподілялась і не закріплювалася для постійного користування документально. Відтак сади на значних площах можна було за-

кладати лише у першому випадку. Селяни ж біля власних будівель насаджували лише по кілька плодкових дерев, здебільшого кісточкових культур, що на той час без відповідних умов зберігання та транспортування не мали товарного значення.

У більшості літературних джерел йдеться про те, що на території сучасної України торгівля плодами почала розвиватися на Кримському півострові. Широких масштабів вона набула після приєднання Криму до Росії (1783 р.), а особливо в кінці XIX ст. Цьому сприяло захоплення поміщиками, царськими чиновниками, куркулями родючих земель південного Криму та передгірних районів. Однак дослідник В.А. Колесников стверджує, що ще до об'єднання з Росією в Криму вже існувала регулярна торгівля плодами, які запорізькі козаки вивозили на російські ринки [5, с. 10]. Також садівництво широко розвивалося в Подільській губернії, особливо в Придністровських районах. Отже, можна стверджувати, що виникнення й поступ ринку плодів, а також налагодження зовнішньоторговельних відносин в Україні припали приблизно на середину XVIII ст.

Поштовхом еволюції вітчизняного ринку плодів були дві масштабні реформи – Селянська 1861 року, метою якої було скасування кріпацтва, та Столипінська 1906–1914 років, що стосувалася, зокрема, приватної власності селян на землю.

Вивільнення дешевої робочої сили при високій трудомісткості садівництва призвело до того, що «...більшість помещичьих садов оказались заброшенными, богатые оранжереи, как дорогостоящие затеи, ликвидированы» [10, с. 13]. Л.П. Симиренко зазначає, що тривалий час садівництво мало споживчий характер і характеризувалося екстенсивним розвитком, малими площами багаторічних насаджень, неефективним сортовим складом, залежністю від впливу Заходу, високим попитом на імпортовані плоди та відсталістю розсадницької бази. І лише із розвитком капіталізму в Росії, а особливо залізничного транспортного сполучення, стало промисловою товарною галуззю. Достатньо ефективно проявлялося промислове плодівництво навколо великих міст, де все-

бічно підтримувалося керівництвом, і плодова продукція мала забезпечений збут [3, 8].

Вперше зафіксована площа садів в Україні під час перепису 1887 року. Вона становила 226,3 тис. га, або 51% усіх плодкових насаджень Російської імперії. Експортні перевезення свіжих плодів розширилися, зокрема в 1896-1900 роках у середньому становили 53,8 тис. т, 1901-1905 – 129,1, 1906-1910 – 223,6, 1911-1915 роках – 245,9 тис.т. Вітчизняні плоди користувалися попитом і за кордоном, однак імпорт плодів дещо перевищував експорт, зокрема в 1913 році – на 12 тис. т [2, 9].

В Україні в основному виділялося три ринки плодової продукції: ринок яблук, груш і слив. Пропозиція останнього складалася переважно з продукції первинної переробки – чорносливу, який добре цінувався й користувався значним попитом. Переважним ринковим товаром серед плодів вважалися яблука, а друге місце займали груші [8, с. 43]. У цілому розвиток ринку плодів того часу П.Г. Шитт вдало характеризує висловлюванням «... являет собой переходную стадию от чисто потребительского плодоводства к промышленному» [10, с. 17]. Л.П. Симиренко також вказує на недостатність цінних ринкових сортів і незабезпеченість плодами населення – «... предложение не только не превышает спрос, но, напротив, далеко от него отстаёт...» [8, с. 17].

Основним недоліком у подальшому поступі ринку плодів є відсутність вивчення його потреб. Тобто маркетингові дослідження повністю ігнорувалися, в результаті чого формувалася пропозиція плодової продукції тих сортів, які, по суті, не мали ніякого ринкового значення.

Ситуація в розвитку ринкових відносин у садівництві значно погіршилася з початком Першої світової війни, що було зумовлено впливом кваліфікованої робочої сили, копей, перевантаженням транспорту, розвитком шкідників і хвороб плодкових насаджень через неналежний догляд за ними, виникненням проблеми реалізації продукції, зменшенням площ садів, нерівномірністю розміщення, зниженням урожайності, зрідженням садових насаджень, погіршенням якості

продукції, припиненням діяльності розсадників, переважанням плодкових насаджень у селянських господарствах. Уцілому в країні галузь садівництва не мала ніякої інвестиційної, а для окремих верств населення і споживчої цінності.

Другий етап характеризує новий виток подій у розвитку ринку плодів, на який суттєво впливали не лише економічні, а, передусім, політичні чинники. Заперечення товарно-грошового господарства та ринку на практиці не увінчалось економічним успіхом, що постійно змушувало до усунення постійно виникаючих диспропорцій. Рішучою дією В.І. Леніна був перехід до НЕПу (1922–1928 рр.), що й нині часто згадується сучасниками як позитивний приклад розвитку ринкової економіки. Були сформовані основи соціалістичного ринку з відповідним йому механізмом, що швидко спрямувало на вражаючі економічні результати – піднесення продуктивних сил, насичення ринку товарами, зниження на них цін і введення нової грошової одиниці [12, с. 124].

У цей час приділяється підвищена увага до плодової продукції та забезпечення нею населення, розширюється виробництво плодів середніми селянськими господарствами, розвиваються великі промислові спеціалізовані садівницькі підприємства. До 1928 року були відтворені довоєнні площі й обсяг виробництва плодів та ягід становив 2-2,5 млн т. Плоди оцінюються не як додатковий побічний продукт чи делікатес, а як важлива складова у раціоні харчування людини. І практично вперше порушене питання про встановлення норми споживання. Однак відношення значної групи матеріально незабезпеченого населення до цієї продукції залишилося незмінним. Так, сільське населення споживало близько 15 кг плодів на особу в рік, а міське в два рази більше – 35 кг [10, с. 75].

Із запровадженням п'ятирічок садівництво почало стрімко розвиватися не лише в Криму, а й в Україні. Держава всебічно підтримувала цю галузь виділяючи значні фінансові ресурси на її розвиток, зокрема, в першій п'ятирічці – 190 млн руб., у другій – 414 млн руб. Орієнтація спрямовувалася не на попит споживачів, а на розширення мас-

штабного товаровиробництва плодів. Проблеми збуту розв'язувалися шляхом державних заготівель і масової переробки плодів. Для порівняння – царська Росія за площею садів займала шосте місце, тоді як СРСР до 1941 року – друге місце в світі й перше в Європі, випередивши Францію, Італію та Німеччину [2, с. 7].

Третій етап. Війна завдала значних втрат садівництву, однак вже в наступні три роки післявоєнної п'ятирічки було закладено понад 100 тис. га садів і ягідників. Законом про п'ятирічний план на 1946-1950 роки ставилося завдання про відтворення садів, організацію закладення їх у колгоспах, радгоспах та присадибних ділянках населення [2, с. 9].

Загалом для цього етапу характерно: відновлення зруйнованої під час війни розсадницької бази, розширення площ плодоносних насаджень у колгоспах і радгоспах; поліпшення їх породно-сортового складу; поліпшення заготівлі та збуту – розбудова плодосховищ, розширення мережі заготівельних організацій; збільшення обсягів споживання, розвиток науки садівництва; механізація окремих технологічних операцій тощо. В 1952 році порівняно з 1945-м площа садів розширилася в 1,3 рази, в 1950 році вона досягла в сільськогосподарських підприємствах довоєнного рівня, а в 1954-му – в усіх категоріях господарств. Однак лише в 1965 році рівень споживання плодів збільшився до 28 кг на одну особу (у 2,5 рази порівняно з довоєнним), а в 1980-му населення вже споживало 34 кг, що становило 30% затвердженої на той час раціональної норми споживання у 113 кг на особу в рік [4, с. 36].

До 90-х років минулого століття в Україні плодове виробництво постійно розширювалося і не виникало проблем щодо збуту завдяки активній підтримці держави, незважаючи на ряд недоліків: незбалансованість цін і доходів, відсутність цін рівноваги, орієнтація на кількісні показники, постійне зростання фондомісткості та собівартості, відсутність механізму самофінансування, значні державні дотування роздрібних продовольчих цін, імпорту, списання безнадійних боргів у значних розмірах тощо. Товаровиробники не знали на той час проблем

цінової конкуренції й тільки через це падіння ефективності виробництва не гальмувало темпів економічного зростання. Цей період характеризується запереченням законів ринкової економіки, масштабністю виробництва і значним державним інвестуванням.

Четвертий етап. У 1991 році Україна стала незалежною державою. Однією з основних причин економічної нестабільності в країні, наслідки якої помітно перейшли у нове ХХІ ст., вважається заполітизованість економіки. Постало одне з основних наукових питань – наскільки держава має втручатись у розвиток національного господарства й чи це потрібно робити. Влучним із цього приводу є висловлювання Прудона про функції держави його сучасності. Він зазначав, що державні закони були павутинням для багатих і сильних, путами для слабких та бідних, рибальською сіткою – у руках уряду [6, с. 407].

Учені виділяють переважно два етапи аграрної реформи в Україні. Перший – уповільнений до 2000 року, або, як часто зазначають, застійний. Другий етап розпочався в третьому тисячолітті й вважається інтенсивним.

Починаючи з 90-х років в Україні спостерігалось різке падіння виробництва сільськогосподарської продукції. Валовий збір плодів уже в 1991 році у промисловому секторі дорівнював лише 30% від рівня 1990-го, експортні поставки в якому становили 159,8 тис.т, у т.ч. країнам СНД – 99,6%. У 1991 році ситуація на зовнішньому ринку ускладнилася – експорт плодів знизився утричі через скорочення вітчизняного виробництва та порушення старих зовнішньоекономічних зв'язків.

Цей період характеризується переважно рядом негативних чинників у розвитку вітчизняного ринку плодів: відмова держави від закупівель продукції й централізованого постачання засобів виробництва, від надання пільгових кредитів і безповоротних капіталовкладень, що зумовило виробничу та фінансову кризу сільськогосподарських підприємств, підвищення рівня інфляції, зниження платоспроможного попиту й рівня споживання тощо. Поряд з цим, незважаючи на кризу промислового сектору, присадибні

господарства розширили своє виробництво та частку постачання плодової продукції на ринок.

П'ятий етап починається з наступного періоду аграрної реформи 2000-2002 років. У ХХІ ст. основним поштовхом розвитку реформаційних процесів стало прийняття нової редакції Земельного кодексу та Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 03.12.1999 р. № 1529/99. Результатом цього було створення на базі колективних господарств за період до 2001 року 15,1 тис. нових сільськогосподарських агроформувань [7, с. 177].

У садівництві спостерігається звуження промислового середньорічного виробництва – в 4,8 раза, в 2007-2011 роках порівняно з 1986-1990 роками до 240 тис.т і концентрація його в господарствах населення – 83-87%. Площа плодкових насаджень та валовий збір скоротилися через велику капіталомісткість галузі й обмеження фінансових ресурсів товаровиробників. Ринок плодів функціонує без належного регулюючого впливу. Формування пропозиції практично повністю залежить від природних чинників, сезонності, що зумовлює нестабільність постачання продукції. Комерційним структурам і посередникам реалізується основна маса плодів промислових товаровиробників – 40-50%. Вони контролюють експортні, оптові й дрібнооптові товаропотоки. Саме в цій торговельній ланці зосереджуються основні прибутки. Частка плодів, продана безпосередньо переробним підприємствам, зменшується до 25-30%. Значно розширились імпорتنі поставки – в шість разів, у 2011 році порівняно з 2000-м – до 900 тис. т, що, по суті, негативно впливає на розвиток ринку плодів вітчизняного виробництва [12]. Економічна ситуація склалася не на користь споживачів – ціни на матеріально-технічні ресурси значно зросли, що спровокувало диспаритет міжгалузевих відносин та підвищення цін на кінцеву продукцію. Відтак через низький платоспроможний попит рівень самозабезпечення плодами населення збільшився, а споживання надалі залишається досить низьким – 39-48 кг, або 53-65% раціональної норми споживання у 75 кг на особу в рік.

Зауважимо, що у становленні й розвитку ринку плодів XXI ст. та дореволюційного – до 1917 року минулого століття спостерігається подібність, що характеризується наступними чинниками: значні ризики неефективності промислового вирощування, обмеження формування товарної пропозиції плодів через швидку втрату якісних ознак, сезонність постачання і споживання плодів, вплив попиту на формування місткості й сегментності ринку, значна його залежність від платоспроможності населення, проблеми організації збуту, значна перевага у пропозиції плодів одного виду (яблук) через найбільш позитивні характеристики щодо зберігання якісних параметрів, невідповідність між попитом та пропозицією, сезонне й міжрегіональне коливання цін, низький рівень маркетингу, розвиток посередницьких структур тощо.

Висновки. Узагальнюючи історико-економічні основи розвитку ринку плодів в Україні слід відзначити, що впродовж усіх

етапів еволюції спостерігається прагнення населення працювати на родючій землі, яка здавна цінилася на вагу золота і ще в основі зародження економічних відносин була основним та особливим засобом виробництва. Бажання населення вирощувати плоди спостерігається як за часів імперської Росії, так і вже незалежної України й ґрунтується не лише на збагаченні та одержанні надмірних прибутків. Навіть без будь-якої державної фінансової підтримки й необхідних економічних умов плоди вирощувалися і виводилися нові помологічні сорти, що підтверджується науковцями. З цього приводу добре висловився вчений В.В. Юрчишин, що не можна недооцінювати естетичний бік розвитку садівництва, адже «плодові дерева створюють затишок, красу, викликають у людини бажання розвивати свої кращі духовні якості» [11, с. 3]. Отже, в перспективі є необхідність дослідити формування джерел фінансування галузі садівництва в різні історико-економічні періоди.

Список використаних джерел

1. *Гайдуцький П.І.* Аграрна реформа в Україні / [П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко та ін.]; за ред. П.І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
2. *Дуброва П.Ф.* Экономика и организация промышленного садоводства / [П.Ф. Дуброва, И.М. Каганович, В.В. Стрельников и др.]; под ред. П.Ф. Дубровы. – М.: Колос, 1981. – 256 с.
3. *Економіка та організація промислового садівництва України* / [О.М. Шестопаля, В.А. Рутьєв, П.В. Кондратенко та ін.]; за ред. О.М. Шестопаля. – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 334 с.
4. *Емельянов А.М.* Экономика сельского хозяйства / А.М. Емельянов. – М.: Экономика, 1982. – 560 с.
5. *Колесников В.А.* Плодоводство Крыма / В.А. Колесников. – Симферополь: Крымиздат, 1951. – 574 с.
6. *Основи економічної теорії: підруч.* / [С.В. Мочерний, В.Г. Скотний, Л.О. Каніщенко та ін.]; за ред. С.В. Мочерного. – Тернопіль: АТ «Тарнекс», АТ «НОЙ», «Світ», 1993. – 688 с.
7. *Саблук П.Т.* Развитие земельных отношений в Украине / П.Т. Саблук. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 396 с.
8. *Симиренко Л.П.* Крымское промышленное плодоводство. Том первый / Л.П. Симиренко. – М., 1912. – 740 с.
9. *Чухно Д.Ф.* Экономика садоводства / Д. Ф. Чухно. – К.: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы Украинской ССР, 1961. – 244 с.
10. *Шитт П.Г.* Экономические основы и перспективы развития плодоводства в СССР / П.Г. Шитт. – М.: Новый агроном, 1928. – 224 с.
11. *Юрчишин В.В.* Економічна ефективність порід і сортів плодкових культур / В.В. Юрчишин. – К.: Урожай, 1968. – 196 с.
12. *Яковец Ю.В.* Революция в экономике: ключевые проблемы, противоречия, перспективы перестройки / Ю.В. Яковец. – М.: Экономика, 1990. – 192 с.
13. FAOSTAT – FAO Statistics Division 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://faostat.fao.org/>.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2013 р.

*